

Дніпропетровський державний університет

На правах рукопису

КУВАРОВА ОЛЕНА КОСТЯНТИНІВНА

ЕКСПЛІКАЦІЯ КОМУНІКАТИВНОГО ФОНУ
ПИСЬМОВОГО ТЕКСТУ

/на матеріалі російського дипломатичного листування
початку XIX століття/

10.02.02 - російська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ

1 9 9 6

00752610 (L)

Дисертація в рукописі

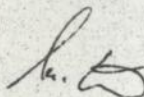
Роботу виконано на кафедрі лінгвістичної підготовки іноземців
Дніпропетровського державного університетуНауковий керівник - доктор філологічних наук,
професор СТОЛЯРОВА Л.П.Офіційні опоненти - доктор філологічних наук,
професор СТЕХІН Ю.К.кандидат філологічних наук,
професор КУТАРЄВА Л.В.Провідна установа - Інститут мовознавства НАН України
ім. О.О.Потебні /м.Київ/

Захист відбудеться "27" вересня 1996 року
о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д 03.01.16 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук при Дніпропетровському державному
університеті /320625, м.Дніпропетровськ, пров.Науковий, 13,
філологічний факультет, корп. I, ауд. 804/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці
Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розісланий "19" серпня 1996 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

 доц. Пристайко Т.С.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Вивчення мовних засобів, що використовуються для передачі в тексті інформації про ту соціальну ситуацію, в якій він генерується, і - ширше - про умови його функціонування /сфера комунікації, характер взаємодій між комунікантами, мета спілкування і т.д./ є актуальною проблемою сучасної лінгвістики. Увага до широкого екстралінгвістичного контексту мовленнєвої комунікації, без якого вивчення об'єкта мовознавства удається обмеженим, зростає у зв'язку з розвитком комунікативно-функціонального напрямку в лінгвістиці, а також зі становленням прагматики в 70-80-ті рр. В роботах Т.А. ван Дейка, Н.Д.Арутюнової, О.О.Леонтьєва, Л.В.Сахарного, Ю.О.Сорокіна, Є.Ф.Тарасова підкреслюється діяльнісний характер мови, актуальність вивчення проблем мовленнєвої взаємодії адресанта і адресата. Тому не випадковий інтерес лінгвістів до тексту як до комунікативної одиниці вищого рангу /Л.А.Кисельова/, за допомогою якої, власне, і здійснюється мовленнєве спілкування. Причому, як відзначає Т.М.Ніколаєва, аналізуючи сучасний стан лінгвістики тексту, на перший план висувуються не стільки проблеми семантичної і формальної організації тексту, скільки питання комунікативного плану, дослідження умов "правильної", успішної комунікації, яка забезпечує однозначне тлумачення одиниць тексту.

Серед безлічі визначень тексту, різноманітність яких обумовлено як складністю, багатаспектністю цього лінгвістичного феномена, так і специфікою завдань, що ставить перед собою дослідник, такій постановці питання відповідає, на наш погляд, дефініція тексту як перетвореної форми спілкування, що заміняє систему комунікативного акта разом із предметом спілкування /Ю.О.Сорокін, Є.Ф.Тарасов, О.М.Шахмарович/. Такий підхід до тексту є базовим для ставлення загальнотеоретичного завдання - подолання лінгвістичного редукціонізму, яке стає можливим лише при умові формування соціального контексту шляхом реконструкції за текстом відповідної ситуації спілкування. Вирішення цієї проблеми, певно, потребує створення методики опису комунікативної ситуації на основі аналізу тексту. Важливим етапом на шляху створення такої методики уявляється дослідження впливу різних окремих параметрів процесу спілкування на структурні і семантичні особливості тексту як результату комунікації.

Соціолінгвістичні дослідження цієї проблеми здебільшого ґрунтуються на матеріалі усного мовлення або експериментів /преці У.Лабова, Дж.Гамперца, Т.А.ван Дейна, В.І.Дельвіса та ін./.

Принципова відмінність пропонованої дисертації полягає в тому, що її виконано на матеріалі письмових текстів, причому аналіз текстів вписано до моделі комунікативної ситуації, де взаємодія комунікантів розвивається як діалог. Текст розглядається як соціокультурна подія, тобто враховуються історичні умови і національно-культурна специфіка взаємодії, що сприймається як текстова діяльність її учасників. Аналіз тексту базується на тих реаліях, які вже склалися й вірогідно описані в історичній літературі.

Матеріалом дисертаційної роботи є тексти дипломатичного листування Російського Міністерства закордонних справ за 1801 - 1812 рр., опубліковані в серійному виданні "Внешняя политика России XIX и начала XX века". до аналізу залучено близько 200 текстів загальним обсягом приблизно 125000 слів.

Наскільки нам відомо, дослідження дипломатичних текстів в комунікативно-прагматичному аспекті не проводились. Мовою дипломатичних документів лінгвісти майже не займалися, якщо не рахувати деяких робіт, присвячених лексиці сфери міжнародних відносин /Б.М.Іссерлін, Ф.П.Сергеев/. Отже із лінгвістичного вжитку виведено великий пласт документалістики, цікавий тим, що тут поєднуються риси епістолярного і офіційно-ділового стилів. Листування ж початку XIX століття можна назвати, використовуючи термін Д.С.Лихачова, жанровстановлюючим /"жанроустановливающим"/: саме в цей час формуються норми в даній сфері комунікації.

Актуальність нашого дослідження визначається рядом факторів по-перше, тенденцією сучасної лінгвістики до вивчення мовних одиниць в функціональному аспекті, з урахуванням тієї ролі, яку вони грають в досягненні комунікантом прагматичного ефекту породжуваного висловлювання;

по-друге, необхідності подальшого вивчення тексту в плані комунікації, обумовленості вибору мовних засобів екстралінгвістичними факторами;

по-третє, недостатньою дослідженістю дипломатичних документів в русистичі, що створює деяку суперечність у характеристиці особливостей офіційно-ділового стилю російської мови.

Основна мета дисертації - в'яснити лінгвістичні характеристики тексту, детерміновані відповідною комунікативною ситуацією,

При цьому ми ставимо перед собою такі завдання:

1. Змістовно визначити поняття "комунікативний фон тексту" і довести, що основні параметри комунікативного фону одержують в текстах російського дипломатичного листування мовну експлікацію.
2. З'ясувати специфіку використання емоційно-експресивних засобів мови і їхнє значення в стилі дипломатичних документів;
3. Виявити й описати особливості інформативної структури досліджуваних текстів як бази для реалізації певної інформативної стратегії;
4. Показати можливості лексичної експлікації ієрархічних взаємовідносин в діяді комунікантів.

Поставлені завдання визначили основні підходи й методи дослідження. Орієнтуючись на динамічну концепцію мови, характерною рисою якої є опис мови в її реальному функціонуванні, головним принципом при аналізі мовних засобів ми обрали врахування ситуативно-комунікативних факторів. Цей підхід спирається на роботи з теорії мовленнєвої комунікації /Л.А.Кисельова, Ю.О.Сорокін, Є.А.Реферовська, Є.Ф.Тарасов, О.М.Шахнарович та ін./, а також на праці О.Н.Леонтьєва й О.О.Леонтьєва, в яких обґрунтовано діяльнісний підхід до мови, що передбачає розгляд текстів дипломатичного листування як компонента в структурі дипломатичної діяльності. Провідним дослідницьким прийомом у роботі є опис мовних явищ, при цьому вони характеризуються не ізольовано, а з урахуванням їхньої текстотворчої функції, ролі й місця в структурі тексту та комунікативного акту в цілому. Як допоміжні застосовувались також статистичні методи.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше поставлено і вирішено питання про мовну експлікацію умов комунікації як цілого комплексу ситуативних та історико-культурних факторів, детермінуючих організацію тексту й характер мовних засобів, що використовуються в ньому. Новим, на наш погляд, можна вважати висновок про те, що експресивність – це одна з конституюючих особливостей стилю дипломатичних документів. Обґрунтовано поняття "інформативна стратегія тексту" і показано механізми мовної маніфестації соціальних і просторово-часових координат взаємодії в інформативній структурі тексту, а також в його лексичі /на матеріалі категоріально базових частин мови/.

Теоретичне значення роботи полягає в подальшій розробці комунікативно-прагматичного підходу до вивчення тексту, а саме та-

кий підхід дає можливість виявити оптимальні способи мовної реалізації комунікативної інтенції. В дисертації обґрунтовано поняття "комунікативний фон тексту", розвивається й уточнюється уявлення про таку текстову категорію, як інформативність.

Практичним результатом дослідження може стати розробка спецкурсів з теорії мовленнєвої комунікації, стилістики російської мови, лінгвістики тексту. На базі дисертації можна створити методичку виділення в тексті непрямої інформації про ситуацію спілкування, і така методика буде корисною у розвитку навиків спілкування і керівництва людьми. Результати роботи можуть також знайти застосування в дослідженнях прикладного характеру, які спрямовані на опис матеріальної структури тексту.

На захист виносяться такі положення дисертації:

1. Параметри комунікативного фону, значущі для взаємодії, мають в тексті мовну експлікацію, завдяки чому стає можливим "розпредмечування" тексту, відновлення за текстом історичних, культурних і соціальних умов, в яких протікає спілкування.

2. Експресивність стилю дипломатичних документів – якість, не стільки обумовлена впливом зовні /скажімо, впливом публіцистичного стилю/, скільки безпосередньо притаманна їм, сформована в межах епістолярного жанру як засіб вирішення специфічних завдань даної комунікації. В текстах дипломатичного листування експресивність реалізується такими мовними засобами, як емоційно забарвлена лексика, модалні слова, що виражають ставлення до предмету спілкування; тропи й фігури мовлення.

3. Інформативна структура тексту /розташування смислових предикатів, особливості номінації і мовні засоби характеристики учасників дипломатичної взаємодії, застосування в тексті формул ввічливості/ реалізує відповідну інформативну стратегію й детермінується особливостями комунікативної ситуації. Експозиція тексту в дипломатичному листуванні є важливим елементом структури тексту, оскільки вона слугує змістовній і прагматичній орієнтації адресата.

4. Ієрархічні взаємовідносини між комунікантами маніфестуються в тексті на лексичному рівні. Лексико-семантичні групи категоріально базових частин мови /іменників, прикметників і дієслів/ диференційовано вживаються в текстах двох типів: текстах лідера і текстах підлеглого.

Основні висновки і положення було апробовано у виступах на науковій нараді "Когнітивна і комунікативна структура тексту. Функціональний аналіз" /Дніпропетровськ, 1991/, Міжнародній науково-теоретичній конференції "Функціональна граматика" /Донецьк, 1994/, І Міжнародному симпозиумі "Людина: мова, культура, пізнання" /Кривий Ріг, 1995/, та підсумкових наукових конференціях Дніпропетровського держуніверситету /1991 - 1996 рр./, а також викладено у восьми публікаціях.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, бібліографії та списку джерел фактичного матеріалу. Загальний обсяг роботи - 176 сторінок. Бібліографія містить 150 найменувань.

З М І С Т Д И С Е Р Т А Ц І Я

У ВСТУПІ формулюються мета і завдання дослідження, обґрунтовується актуальність поставленої наукової проблеми, її новизна, теоретичне і практичне значення, визначаються методи дослідження й ступінь опрацювання проблеми, формулюються положення, які виносяться на захист.

В першому розділі "КОМУНІКАТИВНИЙ ФОН ЯК ОСНОВА СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ДИПЛОМАТИЧНОГО ЛИСТУВАННЯ" обґрунтовано поняття "комунікативний фон тексту". Комунікативна ситуація, контактна і конфліктна взаємодія, мета і предмет спілкування - це поняття, які розроблялись переважно соціо- та психолінгвістичною. Проте, оскільки проблеми, дослідженню яких присвячено дану роботу, стикаються з наведеними поняттями, ми вважаємо необхідним викласти своє розуміння цих термінів і окреслити специфіку відповідних явищ в дипломатичній комунікації досліджуваного періоду.

Проблема обумовленості мовної форми мовленнєвого повідомлення екстралінгвістичними факторами, яку було поставлено членами Празького лінгвістичного гуртка, набула свого розвитку в працях Л.Блумфілда, Л.П.Жубинського, в роботах О.Н.Леонтьєва і О.О.Леонтьєва з теорії мовленнєвої діяльності. В зарубіжній лінгвістиці описано експериментальні дані про вплив на мовленнєву поведінку обстановки, теми бесіди, оцінки спілкування його учасниками /У.Лабов, С.М.Ервін-Тріпп/. Як компоненти комунікативної ситуації називались настанова, офіційність/неофіційність відносин між комунікантами /Є.А.Земська/. До моделі комунікативного процесу включають також місце і час комунікації, мотиви, мету спіл-

кування /А.Д.Швейцер/. Із збільшенням кількості зафіксованих прагматичних характеристик, що мають вплив на структуру й семантику тексту, що генерується, виникло питання про включення комунікативного акту до більш широкої системи соціальної взаємодії.

Текст - це продукт не тільки ситуативних факторів і соціальних умов, існуючих в час текстотворення. Він завжди функціонує в певному історико-культурному середовищі зі своєю системою цінностей і традицій, отже в рівній мірі є породженням цього середовища. З іншого боку, процес сприйняття і розуміння також детермінований культурним досвідом людини: структурою фонових знань, в якій важливе місце посідають знання, що зв'язані з національною культурою /Є.М.Верещагін, В.Г.Костомаров/, наявністю лакун /Ю.О.Сорокін/, етнічними стереотипами. Таким чином, національно-культурні та історичні умови, за яких відбувається спілкування, існують в єдності та взаємодії з умовами соціальними, і тому можуть і повинні розглядатися як єдиний комплекс факторів, що формують той чи інший текст.

Під комунікативним фоном тексту ми розуміємо історичні, культурні та соціальні умови, в яких протікає спілкування, а також сферу спілкування, знаком якої О.П.Гришина називає відповідний функціональний стиль. Ядром комунікативного фону є ситуація спілкування, основними параметрами якої можна вважати, за відомою психолінгвістичною моделлю К.Булера, мова, слухача і предмет мовлення. У реферованій роботі при характеристиці ситуації спілкування в дипломатичній сфері спілкування початку ХІХ століття враховується весь цей комплекс комунікативних умов, що дозволяє простежити їхню мовну експлікацію в тексті.

Предметом і завданням спілкування в дипломатичній сфері діяльності є міжсоціумна взаємодія, її організації і регулювання. Міжперсональна взаємодія в дипломатії є формою, що реалізує міжсоціумну взаємодію. Основним презентантом соціуму є його лідер, тобто, в умовах початку ХІХ століття, монарх. Але безпосередньо функцію зв'язку з оточенням він виконує рідко, частіше перекладаючи її на дипломатів, які, таким чином, представляють соціум опосередковано, завжди будучи лише частковими суб'єктами у взаємодії. Можливості дипломата обмежуються покладеними на нього повноваженнями, межі яких, а отже, ступінь суб'єктності визначає абсолютний суб'єкт взаємодії - монарх. Мету й інтереси соціуму

дипломат репрезентує в формі, яку запропоновано лідером, при цьому офіційність сфери взаємодії передбачає зниження ролі особистої трактовки подій.

Однією з основних форм дипломатичної діяльності є дипломатичне листування. В ньому виділяються дві великі категорії документів: міждержавне і внутрішньовідомче листування. При міждержавному листуванні в контакт вступають два формально незалежні суб'єкти, наприклад Олександр I, імператор Росії, і Фрідріх-Вільгельм III, імператор Пруссії. Внутрішньовідомче листування реалізує взаємодію комунікантів, яких зв'язують ієрархічні відносини лідера та підлеглого /міністр іноземних справ М.П.Рум'янцев і послі О.Б.Куракін, Г.О.Штакельберг, Х.А.Лівен та інші/, тобто ці комуніканти утворюють систему суб'єктно-об'єктних відносин. В ієрархічній структурі Російської держави початку XIX сторіччя існував абсолютний суб'єкт взаємодії – імператор Олександр, а також ряд осіб, що мали високий офіційний статус і частково привласнювали суб'єктні функції при спілкуванні з підлеглими. Це ті, хто в різні часи очолювали Міністерство іноземних справ: граф А.Р.Воронцов, граф М.П.Рум'янцев та ін. Вступаючи в спілкування з імператором, ці особи адресували суб'єктні функції йому, займаючи в діаді положення об'єкта взаємодії. Таким чином, у внутрішньовідомчому листуванні можна виділити чотири типи текстів, які відповідають різного роду комунікативним ситуаціям:

- 1/ тексти, відправник яких – абсолютний суб'єкт взаємодії /абсолютний лідер/, імператор /тип тексту позначимо: А – О/,
- 2/ тексти, які адресовано абсолютному лідеру /тип О – А/,
- 3/ тексти, адресовані частковим суб'єктом взаємодії /скажімо, міністром іноземних справ/ підлеглому /тип С – О/,
- 4/ тексти, адресовані підлеглим частковому суб'єкту взаємодії /тип О – С/¹.

Жанрово-стилістичні особливості дипломатичного листування є обумовленими сферою комунікації та типовою для неї ситуацією спілкування. Жанрова своєрідність розглянутих текстів полягає в поєднанні мовних засобів, характерних для офіційно-ділового стилю та епістолярного жанру. Належність до офіційно-ділового стилю маніфестується в такій рисі композиційної будови текстів, як

¹ Тут і далі: А – абсолютний суб'єкт взаємодії, С – частковий суб'єкт взаємодії, О – об'єкт взаємодії.

часткова стандартизація: звертання на початку листа, формули ввічливості та підпис, іноді дата і місце написання наприкінці та ін. Дипломатичне листування має й лексичні особливості, що є типовими для текстів офіційно-ділового стилю: використання дипломатичної термінології та термінології міжнародного права /РАТИФИЦІВАНІЙ, КОНВЕНЦІЯ, ДЕНЕЖНА ІНДЕМНІЗАЦІЯ, ПРЕЛИМІНАРНІ ПУНКТИ, ПОВЕРЕНИЙ В ДЕЛАХ/, етикетної й компліментарної лексики /ВЫСОЧАЙШЕЕ СОИЗВОЛЕНИЕ, МОНАРШЕЕ БЛАГОВОЛЕНИЕ/, включаючи формули титулування; обмежене вживання стилістично зниженої лексики.

Наявність у текстів дипломатичного листування конкретного адресата, як правило, особисто знайомого з відправником, робить можливим урахування його особистих рис при генеруванні тексту. Включення до предмету спілкування власних почуттів і переживань - несприятання іншим жанрам офіційно-ділового стилю реча, яку такою привнесено епістолярною формою, - надає процесу спілкування відтінку неофіційності. Імітація діалогу, інтимізація спілкування досягається неодноразовим повторенням у тексті звертання до співбесідника, включенням різних вставних конструкцій, апеляцією до думок та почуттів адресата впродовж читання їм листа:

"Вы легко, милостивый государь, посудить можете, сколь удивило меня обстоятельство, которого я совсем не мог оладать...".

Провідною стратегією впливу на адресата в дипломатичному листуванні є переконування, при цьому раціональні мотивування звичайно підкріплюються розгорнутою оцінною програмою, емоційним впливом на адресата. Можливості такого впливу збільшуються завдяки досить широкому використанню в текстах тропів, фігур мовлення, оцінної лексики, що створює експресивне забарвлення мовлення. Можна навести приклади метафор: ТЕАТР ВОЙНЫ, КОВЫ НЕДОБРОХОТОВ, ПОЛИТИЧЕСКИЙ ИРУТ; метонімії: ПОКОРЕННЫЕ РОССИЙСКОМУ ОРУЖИЮ, НЕЗАВИСИМОСТЬ ШВЕДСКОЙ КОРОНЫ; синекдохи: НЕ ДАВАЛ КОПИИ В ТУРЕЦКИЕ РУКИ; епитетів: ЛЕГКОВЕРНЫЕ СЕРБЫ, СРЕБРОЛЮБИВАЯ АЛЧНОСТЬ. Поєднання цих мовних засобів може створювати яскраві, виразні образи:

"Пусть личная дружба двух знаменитых государей угасит пламя сей печальной войны...".

До засобів створення експресивності належать також риторичні питання, антитеза.

Другий розділ "ІНФОРМАТИВНА СТРАТЕГІЯ ТЕКСТУ ДИПЛОМАТИЧНОГО ЛИСТУВАННЯ" присвячено способам передачі в тексті інформації про

комунікативну ситуацію та її основні параметри.

На початку розділу вводиться поняття "інформативна стратегія тексту" й аналізуються особливості інформативної структури текстів дипломатичного листування. Під інформативною стратегією ми розуміємо принципи та способи подачі інформації у тексті, детерміновані такими параметрами комунікативної ситуації, як мета спілкування, вибір комунікативної стратегії, характер взаємовідносин між учасниками спілкування. Інформативна стратегія реалізується в інформативній структурі тексту, яку ми розглядаємо, відповідно до методики, запропонованої Т.М.Дроїде, як ієрархію комунікативних програм, на чолі якої стоїть мета повідомлення, далі основна теза, роз'яснення до неї і аналітична оцінка ситуації і нарешті елементи загального фону до мети повідомлення.

Стратегія подачі цільової інформації в основній частині тексту може експліціювати суб'єктно-об'єктні відносини в діаді. Як правило, розгортання тексту лідера здійснюється від загального до окремого, текст має інструктивний характер, в ньому переважають прескриптори. Позиція об'єкта в діаді маніфестується в інформативному характері текстів, коли оцінка предмета спілкування не є обов'язковою. При формальній рівності комунікантів зростає роль непрямого регулювання поведінки реципієнта у формі: а/ актуалізації предмета спілкування з його оцінкою, яке формує уявлення про необхідність спільних дій; б/ інтерпретації вчинків адресата як прояву готовності до згоди. Комунікатор часто адресує суб'єктні характеристики реципієнту, підвищуючи тим самим рівень його самооцінки та знижуючи критичність сприйняття інформації.

Значний прагматичний зміст у текстах дипломатичного листування мають елементи загального фону до мети повідомлення, зокрема формули ввічливості, які зазвичай завершують текст. Вони містять ситуативно-цільову інформацію про умови спілкування, слугують меті регулювання відносин між комунікантами, створюють передумови для продовження діалогу. Редукція формул ввічливості при міждержавному листуванні двох формально незалежних суб'єктів спілкування відзначає зміги в міждержавних відносинах, можливість повороту від контактної стратегії спілкування до конфліктної.

Важливим елементом інформативної структури тексту є експозиція - вступна частина, яка слугує змістовній і прагматичній орієнтації адресата. В ній окреслюється комунікативна ситуація

в цілому: називається адресат /у звертанні/ і відправник, іменує себе звичайно особовим займенником, містяться часові та локальні покажчики, задається тональність і оцінне поле тексту. Тональність тексту в дипломатичній комунікації залежить від соціально-рольових відносин у діаді комунікантів і експлікує характер цих відносин: тональність розпорядження властива текстам лідера, тональність звіту – текстам підлеглого, тональність посередницької ролі при передачі розпоряджень лідера – текстам часткового суб'єкта взаємодії. Головною функцією експозиції в дипломатичному листуванні є створення аперцепційної і емоційної спільності комунікантів. Готуючи адресата до сприйняття цільової інформації, експозиція часто містить посилання на документи адресата, відправника чи третьої особи, тобто на попередні комунікативні акти, експлікуючи таким чином діалогічність, безперервність спілкування і посередницьку функцію дипломата. Згадування документа часто супроводжується переказом його змісту, при цьому актуалізується інформація, яка має значення для подальшої комунікації. Іноді комунікатор дає оцінку, висловлює своє ставлення до одержаних відсмотей:

"Господин тайный советник Тамара,

Из донесений Ваших от 16 сентября с удовольствием усмотрел я, что сдачею Александрии Порта избавилась от столь беспокойного соседства, каково было для нее пребывание войск французских в Египте".

Способи організації просторово-часового континууму в експозиції підпорядковано завданню адекватного відображення у тексті реальної соціально-історичної ситуації; вони формують точність і конкратність ділового документа.

Значущою частиною інформативної стратегії тексту є спосіб номінації та репрезентації учасників дипломатичної взаємодії, який експлікує характер взаємодії між державами, її контактну чи конфліктну спрямованість. Скажімо, конфліктності відносин між Росією та Францією в 1811 р. відповідає стримана, нейтральна номінація Наполеона: ИМПЕРАТОР НАПОЛЕОН, ЭТОТ ГОСУДАРЬ; орієнтації на контакт у відносинах Росії й Австрії цього ж періоду відповідає велика кількість експресивних характеристик імператора австрійського Франца:

"...Этот монарх, которого при виде не поделило столь благородным и предюдушным характером",

"...Самый могущественный из государей Германии, бывший глава Германской империи" і т.п.

Спосіб номінації реципієнта формує комунікативну дистанцію в діаді відповідно до намірів комунікатора: збільшує її, підкреслюючи інституціональність спілкування зазначенням посади реципієнта, а отже і його місця в державній структурі /ГОСПОДИН ПОСОЛ, ПОСОЛ ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА/, або зменшує за допомогою позитивного конотативного компонента, демонстрації спільності завдань та інтересів, указанням на спільного супротивника. Стосовно короля Пруссії конотація переважно актуалізує ті почуття, які він нібито відчував до Олександра I:

"...Чувства, которые Вы постоянно выражаете мне, встречают самую нежную и искреннюю взаимность".

"Если, доберившись только своему сердцу и своим чувствам, решите встать на мою сторону..."

В характеристиці шведського принца Бернадотта ці креслюються його воєнний талант і особисті якості:

"...Повтордите..., что его политическая судьба представляется Вам великой и вполне определенной;... что providение призвало его быть Густавом-Адольфом нашего века и что благодаря его талантам Европа может быть освобождена от страшного ига".

Для інформативної стратегії у дипломатії характерною є персоналізація міждержавної взаємодії, переніс відносин між лідерами держав на політику, яку вони проводять, апелюючи до їхніх почуттів та особистих якостей, котрі, певніше, являють собою якості деякого ідеального монарха, що приписуються реципієнту "тя того, щоб спонукати його діяти відповідно до цього образу".

В третьому розділі "ЕКСПЛІКАЦІЯ ІСРАРХІЧНИХ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ КОМУНІКАНТАМИ В ЛЕКСИЦІ ТЕМСТУ" розглянуто, як позиція лієра чи підлеглого в діаді впливає на семантичну організацію в тексті іменників, дієслів і прикметників. Обмеження матеріалу дослідження словами цих категоріально базових частин мови обумовлено тим, що саме вони мають найбільшу комунікативну значущість, оскільки формують такі якості тексту, як точність і конкретність, а також його функціонально-стилістичну орієнтованість. Не випадковим є незмінний інтерес лінгвістів до вивчення цих частин мови /дивись, наприклад, роботи М.А.Гловинської, О.В.Красильникової, М.О.Луценка, І.Г.Милославського, Л.П.Столярової та ін./

В цьому розділі дисертації виділено вісім лексико-семантичних груп /ЛСП/ іменників, які формують особисту сферу комуніканта /термін Ю.А.Апресяна/: І/ люди, що контактують з комунікантом

/ГРАФ ВОРОНЦОВ, ПОСОЛ, БОЯРЕ/, 2/ діяльність комуніканта /СОЕДИНЕНИЕ, ПОБЕДА, РАССУЖДЕНИЕ/, 3/ місце дії та суб'єкти дипломатичної діяльності /АНГЛИЯ, КНЯЖЕСТВО, ПРОВИНЦИЯ/, 4/ документи, інформація /ДОВЕРЕННОСТЬ, ДИПЕША, РАПОРТ/, 5/ органи влади та державного управління /СОВЕТ, ДИВАН/, 6/ взаємовідносини /МИР, СОГЛАСИЕ, МИЛОСТЬ/, 7/ якості /СМЕЛОСТЬ, ЧЕСТЬ, ДЕРЗНОВЕНИЕ/, 8/ час дії /ДЕНЬ, МАЙ, НОВЫЙ ГОД/. Позицію підлеглого відправник тексту маніфестує в обмеженості особистої сфери адресата, у великому обсязі ЛСГ "люди, що контактують з комунікантом" в особистій сфері відправника; у переважанні позитивних конотацій у лексики з семантикою "искрична діяльність" /ПРЕДАННОСТЬ, БЛАГОДАРНОСТЬ, ОДОБРЕНИЕ/, що сприяє створенню такого емоційного фону взаємодії, який стимулює схвальну оцінку діяльності підлеглого. Лідеру належить ініціатива у формуванні предмета спілкування, в той же час високий рівень суб'єктності може накладати деякі обмеження на тематику спілкування, наприклад, іменники ЛСГ "предмети обміну, торгівлі" не зустрічаються в текстах, якщо в комунікації бере участь абсолютний суб'єкт взаємодії. Спосіб номінації лідерів /переважання номінації за титулом у текстах лідера, за посадою - в текстах підлеглого/ закріплює ті ознаки людини, які мають найбільше значення для комуніканта: соціальний статус - для лідера, рід занять - для підлеглого. Номінація людей за ім'ям або прізвищем не є характерною для дипломатичного листування: у діловому спілкуванні важливою буде не стільки індивідуальність, скільки місце в соціальній системі та суспільні функції людини.

Далі аналізується роль дієслів у передаванні текстом непрямої інформації про комунікативну ситуацію. Розподіл соціальних функцій між комунікантами відображається в переважанні дієслів, що означають конкретну, предметну діяльність /НАЙТИ, УКРЕПИТЬ, НАПИСАТЬ/, в особистій сфері підлеглого та дієслів із семантикою "психічна діяльність" /УВЕДОМИТЬСЯ, ВИДІТЬ, ЖЕЛАТЬ, СОМАЛЕТЬ/ в особистій сфері лідера; в переважному вживанні дієслівної форми минулого часу доконаного виду в текстах підлеглого та форми теперішнього часу - в текстах абсолютного лідера. Для текстів підлеглого характерним є вживання дієслів у словосполученнях, які послаблюють категоричність висловлення: ПРЕДСТАВИТЬ ОСМЕЛИВАЮСЬ замість "представляю", "МНЕ" ДЕРЗНОВЕНИЕ ПРЕДЛОЖИТЬ замість "предлагаю", "МНЕ" НАДЕЮСЬ замість "надеюсь" і т.п. Заложний компонент у цих словосполученнях означає дію, яку виконує комунікант,

а головний – ставлення комуніканта до цієї дії. Використовуючи словосполучення такого типу, підлеглий сигналізує лідеру про те, що він усвідомив обмеженість власних можливостей та повноважень і розуміє, що прояв ініціативи з його боку може бути розцінений як зарозумілість. Включення до тексту цих словосполучень зменшує суб'єктивність комуніканта і збільшує комунікативну дистанцію.

Для текстів дипломатичного листування невластивим є використання форми наказового способу; наказ, прохання або розпорядження частіше висловлюються за допомогою дієслів в умовному способі:

"...Я желал бы, чтобы Вы употребили всемерное старание и нашли средства уклониться от сего сепаратного акта...", сполучення модального дієслова МОЖЕТЕ та інфінітива:

"...Но ежели бы граф Фрон искал иногда учат'я Вашего..., то оно употребить можете Вы...".

На наявність даної інтенції можуть вказувати також слова відповідної семантики. Використання різних форм дієслова в функції спонування часто супроводжується семантичним зрушенням: формальний дозвіл або побажання можуть виражати категоричний наказ або розпорядження, а форма імператива – прохання:

"Ради Бога, уведомьте меня, гневайтесь, браните и что угодно делайте, только скорее, ибо я буду с нетерпением ожидать".

На сприйняття тексту в цьому плані суттєво впливає тип комунікативної ситуації: дієслівна форма може бути прочитаною так чи інакше в залежності від характеру відносин між комунікантами.

Нарівні з іменником та дієсловом прикметник також грає важливу роль у маніфестації соціальних і просторово-часових координат дипломатичної взаємодії. В текстах, що аналізуються в дисертації, прикметник репрезентований такими лексико-граматичними розрядами, як відносні та якісні; присвійні прикметники зустрічаються рідко. Прагнення до об'єктивності викладу, притаманне підлеглому, та більша вільність лідера в оцінюванні тих чи інших явищ експлікується в переважанні відносних прикметників у текстах підлеглого, а якісних – у текстах лідера. Характеризуючи осіб, предмети, явища, підлеглий частіше буває схильним указувати на їхні постійні ознаки, а цьому завданню відповідає семантика відносних прикметників:

"Известия о подписании 13 /25/ истекшего марта в Амьенсе мирного трактата доставлены сюда из Вены с нарочными естафетами

от турецкого поверенного в делах к рейс-ефендию и от министра армянского к г-ну Стратену...".

Лідер звичайно віддає перевагу якісним прикметникам, здатність яких утворювати форми суб'єктивної оцінки ілюструє можливість цього розряду не тільки називати ознаку, але й виражати ставлення до неї. Висловлюючи свої оцінки, лідер формує бажану для нього точку зору на речі у підлеглого:

"Остава времени решать, поколику мир сей прочен быть может, я на сие время почитаю оный обстоятельством, для Англии благоприятным, и потому поручаю Вам изъяснить при случае искреннее участие мое его величеству королю".

Відносні прикметники у складі субстантивних конструкцій окреслюють просторово-часові координати міждержавної взаємодії /РОССИЙСКАЯ ИМПЕРИЯ, ТУРЕЦКОЕ МИНИСТЕРСТВО, ФРАНЦУЗСКОЕ ВОЙСКО, АГЛИЦКИЙ КУРЬЕР; ПРОШЛЫЙ МЕСЯЦ, ПРЕЖНИЙ ПОРЯДОК, ТЕПЕРЕШНИЕ ОБСТОЯТЕЛЬСТВА, ТРЕХНЕДЕЛЬНОЕ ОЖИДАНИЕ и т.д./, а з урахуванням частотного аналізу - і пріоритети у зовнішньополітичній діяльності. Антонімічні відносини між прикметниками з позитивною та негативною конотацією, з семантикою місця, часу, розміру, ступеню виражають провідні опозиції в дипломатичній взаємодії: контактна і конфліктна стратегії, зовнішня і внутрішня політика, вітчизняна - іноземна та ін. Переважання прикметників із позитивним забарвленням формує сприятливий емоційний фон взаємодії та відбиває головну стратегію дипломатії - контакту.

У ВИСНОВКАХ викладаються узагальнені положення, які одержано в результаті дослідження. Основні з них такі:

1. Функціональна орієнтація текстів дипломатичного листування детермінує поєднання в них мовних засобів, що є характерними для офіційно-ділового стилю та для епістолярного жанру. Широке використання експресивних засобів мови, яке виділяє дипломатичне листування серед інших різновидів ділових документів, обумовлюється комунікативними умовами творення і функціонування цих текстів.

2. Комунікативний фон письмового тексту реалізується в цілому комплексі екстралінгвістичних факторів, які формують вербальну організацію мовленнєвого повідомлення. Основні параметри комунікативного фону ме ть специфічні засоби мовної експлікації у тексті. До них належать інформативна стратегія й інформативна структура тексту, засоби комінації та репрезентації учасників

спілкування, особливості відбору й організації лексики в процесі текстотворення.

3. Експозиція в текстах дипломатичного листування містить інформацію, що є необхідною для створення аперцепційної та емоційної спільності комунікантів. Способи позначення просторових і часових координат спілкування в експозиції формують такі якості ділового документа, як точність і конкретність.

4. Дипломатична взаємодія має виражений діалогічний характер. Цю властивість експлікують такі елементи тексту: посилання на попередні комунікативні акти в експозиції; заключні елементи в інформативній структурі тексту, що вказують на необхідність зворотного зв'язку; пропущення в тексті інтродуктивної номінації при позначенні предмету спілкування.

5. Формули ввічливості, якими звичайно завершується текст у дипломатичному листуванні, несуть важливу для адресата інформацію про умови спілкування як на міжособовому, так і на міждержавному рівні, вони відповідають меті регулювання взаємовідносин між комунікантами і таким чином мають значний прагматичний зміст.

6. Засобом формування і маніфестації такого важливого параметра ситуації спілкування, як комунікативна дистанція, є спосіб номінації та репрезентації учасників дипломатичної взаємодії. Він експлікує також посередницьку функцію дипломата, контакту або конфліктну стратегію міждержавної взаємодії.

7. Стратегія подачі цільової інформації у тексті, співвідношення номінативного й експресивного компонентів у семантиці мовних одиниць, особливості відбору лексики і вживання окремих граматичних форм експлікують характер ієрархічних взаємовідносин в діяді комунікантів і сприяють орієнтації комуніканта в умовах спілкування.

Основні положення дисертаційного дослідження відображені в таких публікаціях автора:

1. Експликація комунікативного фону письмального тексту: На матеріалі руської дипломатическої переписки начала XIX века // Прагматическое содержание грамматики текста. - М., 1992. - С. 47-54.
2. Експликація комунікативного фону в лексиці тексту // Проблеми аналізу тексту. - Харьков, 1994. - С. 26 - 27.
3. Им. существительное как экспликатор иерархических взаимоотношений между коммуникантами // Языковые единицы в системе и тексте. - Кр.Рог: КГПИ, 1995. - С. 24-32. - Деп. в ГНТБ Украины 19.09.95, № 2096 - УК 95.

4. Экспликация коммуникативного фона письменного текста: На материале русской дипломатической переписки начала XIX века //Когнитивная и коммуникативная структура текста. Функциональный анализ: Тезисы научного совещания. Днепропетровск, 1991.- М., 1991.- С. 26 - 27.

5. Особливості функціонування іменників в текстах дипломатичного листування початку XIX століття //Функціональна граматики: Тези доп. Міжнар. наук.-теор. конф.- Донецьк, 1994.- С. 93 - 94.

6. Особенности семантической организации текста в дипломатической переписке начала XIX века //Человек и культура будущего: Материалы I Междунар. симпозиума "Человек: язык, культура, познание", 18-21 апреля 1995 г.- Кривой Рог, 1995.- С. 365 - 366.

7. Способы номинации и репрезентации участников общения в русской дипломатической переписке начала XIX века как средство формирования коммуникативной дистанции //Виды мовленнєвої діяльності. Лінгвістичні та дідактичні аспекти: Тези наук. конф.- Харків, 1995.- С. 67 - 69.

8. Экспозиция как компонент информативной структуры текста //Семантика слова, образа, текста: Тез. междунар. конференции.- Архангельск, 1995.- С. 26 - 27.

АННОТАЦІЯ

Куварова В.К. Экспликация коммуникативного фона письменного текста /на материале русской дипломатической переписки начала XIX века/. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 - русский язык. Днепропетровский государственный университет. Днепропетровск, 1996.

Защищается диссертационная работа, которая содержит исследование ряда экстралингвистических факторов /исторических, культурных, социальных/, формирующих вербальную организацию речевого сообщения. Специфическими средствами передачи информации об условиях общения можно назвать информативную стратегию и информативную структуру текста, способы номинации и репрезентации участников общения, особенности отбора и организации лексики в процессе текстопорождения. Нарушения в информативной структуре текста, присутствие элементов, нетипичных для данной коммуникативной ситуации, могут сигнализировать о необходимости вычленения из текста дополнительной косвенной информации, раскрывающей для адресата реальные отношения между коммуникантами.

По теме диссертация опубликовано 8 работ.

ABSTRACT

Kuvarova Y.K. The explication of the communicative background of the written text (on the material of the Russian diplomatic correspondence at the beginning of the 19th century). Dissertation for the awarding Academic Degree of Candidate of Philological Sciences in the speciality 10.02.02 - the Russian language. Dnepropetrovsk State University, Dnepropetrovsk, 1996.

The manuscript of the dissertation presented contain the investigation of language explication of some extralinguistic factors (historical, cultural, social), forming the verbal organization of the text. Informative strategy and informative structure of the text, nomination and representation ways of the participants of communication, peculiarities of the vocabulary selection in textforming may be named as specific means of information transference on communication conditions. Infringements in the informative structure of the text, presence of some elements, which are not typical for the corresponding communicative situation, may signal about necessity to pick out an additional indirect information giving for addressee the idea of real relations between the participants of communication.

The scientific results are published in 8 works.

Ключові слова: письмовий текст, комунікативна ситуація, інформативна структура тексту, пряма і непряма інформація, номінація, інтерпретація тексту, прагматичний ефект.

AB 35.442